

SEHEMU A: TAMTHILIA

(a)

- i. Haya ni maneno ya **Boza**.
- ii. Anamwambia **Kombe**.
- iii. Wako kwenye **karakana**, sokoni Chapakazi.
- iv. Kombe amemwuliza kama mkewe Boza amepata **kandarasi** ya kuoka keki ya kushereheka miaka sitini ya uhuru, ndipo Boza anamjibu hivi.

Hoja 4 x 1 =

(alama 4)

Tanbihi

Dondoo limetolewa uk. 7

(ii)

- i. Swali la **balagha** - Aikose? - Kuonyesha kwamba hawezi kukosa. Kujivunia weledi wa mke wake.
- ii. **Uashiriaji** - Matumizi ya neno 'hapa' yanaonyesha mtu anamwelekeza mahali/kwenye sehemu ya mwili.
- iii. **Ulinganuzi** - anaonyesha mkewe kama anayempiku Husda kwa ulaghai/akili. Amemweka Husda hapa (kwapa).
- iv. **Taswira**
  - hapa - taswira mwendo.
  - halisi - taswira mguso
- v. **Nidhae** - *anawanamke halidi bwana!*

Hoja 2 x 1

(alama 2)

Za kusoma mbihi

Kutaja-1/2

Mfano-1/2

(iii) Anayeamriwa ni Kombe

- i. Mwenye **utani** - Anamtania Boza kwa kumwambia kuwa anagaragara kama kuku anayetaka kutaga (Uk. 1).
- ii. **Mtambuzi** - *anayetambua masauzi yanayowakumba* anayetambua masauzi yanayowakumba.
- iii. **Mdadisi** - anataka kujua sababu ya sherehe kuwa mwezi mzima.

- iv. Mwenye **busara** ^{hokima} – anakisia kuhusu hali itakavyokuwa iwapo sherehe itakuwa ya mwezi mzima.
- v. Mwenye **stihizai** ^{kweli} – anamwita Sudi Professa wa siasa. Anawaliza Boza na Sudi kwa kejeli, iwapo hawajasikia kuwa kunasherehekewa uhuru(uk.6).
- vi. **Mpatanishi** – anawatuliza Boza na Sudi wanapokabiliana.
- vii. Mwenye **bidii** – Yeye na wenzake wanachonga vinyango kwa madhumuni ya kuzikimu familia zao.

Viii. Mwenye **Mafikiano** ^{zaka kula} – Hoja 4 x 1 = alama 4
 Anamfanyia Ashua (uk 47) Kutaja- 1/2 ZA Kwanza 4x1 = alama 4
 Chai Mfano- 1
 ix. **Kigeuzo** – anafichilia hadi kila 1/2

- b)
- (i) Uzinifu wa Majoka unapalilia mgogoro kati ya Husda Ashua. Majoka anawakutanisha ofisini, wanapigana.
  - (ii) Tendo la Majoka la kumtaka Ashua mapenzi na kumkejeli kwa kuolewa na mume asiye weza kuikumu familia yake kunamfanya Ashua amkosee mumewe **heshima**. Anamwambia Sudi anahitaji matunzo (uk 47). Anamwambia kuwa amechoka kupendwa kimaskini (uk 47). Ashua anamtisha Sudi kwa kudai talaka(uk.47).
  - (iii) **Uzinifu** wa Majoka unasababisha mgogoro baina yake na Husda.
  - (iv) Ukosefu wa uwajibikaji katika **ndoa** unazorotesha mahusiano ya kiunyumba kati ya Majoka na Husda. Majoka anapitwa Husda ili kutimiza matakwa ya jamii na anaishia kumdhalilisha. Anasema hampendi, hakumpenda na hatampenda (uk 75). Anaishi na Husda kiwiliwili tu.
  - (v) **Unyakuzi** wa mali ya umma (Soko la Chapakazi) unaathiri uhusiano kati ya uongozi na raia. Tunu na Sudi wanaungana na vijana wenzao kuUondoa uongozi wa Majoka.
  - (vi) **Mauaji** yanayotekelezwa na viongozi yanazorotesha uhusiano kati ya viongozi na wapiganaji haki pamoja na raia. Tunu anahisi uchungu kwa kuuawa kwa baba yake.
  - (vii) **Uongozi** kukosa kuwajibikia maslahi ya wanyonge kunakuza mgogoro kati ya viongozi na raia. Sudi analalamikia kukusanywa kwa kodi bila kushughulikia usafi wa soko ambamo wanafanyia kazi.

- (viii) Ukosefu wa **uaminifu** wa vijana kwa vijana wenzao unaleta kutoelewana kati yao. Kwa mfano, Ngurumo anatumiwa na Majoka kumpiga na kuumuiza Tunu (uk. 63) anamtisha Tunu.
- (ix) Ukosefu wa uwajibikaji wa Mamapima kuwauzia vijana **pombe** haramu unazua kutoelewana kati yake na vijana wapigania haki kama vile Tunu. Tunu analalamikia vifo vya vijana kutokana na pombe hii. (uk. 63)
- (x) Ukosefu wa mwelekeo thabiti kuhusu **maisha** unawafanya vijana kutoelewana. Ngurumo na Boza hawaoni ubaya wowote wa kuuzwa kwa pombe haramu ilhali Tunu na Sudi wanapinga haya. Sudi hapendezwi na tendo la Mtu I kumwongezea Mtu II dozi ya dawa ya kulevya. (uk. 62)
- (xi) **Ufisi** wa viongozi kunasababisha kutoelewana kati ya wanyonge. Asiya anapewa kandarasi ya kuoka keki kwa sababu ya mahusiano wake na Ngurumo, mumewe Boza anatusiwa kwa kuambiwa kuwa mke wake alioka keki ya uroda (uk. 63 - 64).
- (xii) Viongozi wanaelekeza kemikali na **taka** pale ambapo wanyonge wanafanyia kazi. (uk. 2) na kusababisha ugomvi kati ya wanyonge. Boza na Sudi wanazozana (uk. 2).
- (xiii) Kuwaingiza vijana katika **utovu** wa maadili na thamani za jamii kunaleta kutoelewana/ migogoro kati ya viongozi na raia. Shule ya *Majoka and Majoka Academy* imewatelekeza vijana katika matumizi mabaya ya dawa, hali ambayo inasababisha chuki na kutotosheka kwa wapigania haki. Ashua anabishana na Majoka, anasema hawezi kufanya kazi inayowageuza watoto kuwa makabaji.
- (xiv) Jamii kumshinikiza Majoka **kuoa** ili apate uongozi. Jambo hili linamfanya aishi katika ndoa, asiotaka. Anamsaliti mke wake kwa kuishi naye huku anajua kuwa dampendi. (uk. 75).
- (xv) **Ukaragosi** wa Kenga, Ngurumo na Boza kunawafanya wasihusiane vyema na vijana wenzao kama vile Tunu na Sudi.

(Xvi) **kufungwa kwa Joke** Hoja 5 x 2 = alama 10
Kutaja - (ukosefu wa maadili)

kunawanyima wanyonge Kueleza -1 (kuzorota kwa mahusiano)
metaa pe kutoka n'ziiki

(Xvii) **Umbeya** / uvumi / majongonyo kunasababisha 4
migogoro kati ya Sudi na Ashua

(Xviii) Ukosefu wa **hahomata** wa Majoka / majongonyo
kudatisha yata kwa wika wataji *vinavyomika walamu*
vinavyo waihi kwa hofu

(Xix) **Kupanda kwa sei** je yatawa katika
kiofki cha kampuni kunasababisha hali duni ya maisha
na inawafanya wanasemayo hali...

(xx) ukatiji miti kwa kongosi (khotela (unafasaha the (kute
kwa miti na maziwa (unajifu wa maji)

(xxi) madaka kumtaka Mhwa kimapani (unachangia Kuto elewa
kati ya Mhwa na Majoka

(xxii) uzinifu wa Njerumo unamfanya Bora achihiakiwa na Ki
Tana (unafasaha the Mgojoro kati ya Bora na Njerumo (uk 63

(xxiii) afyaka

Tanbihi

Sharti mtahiniwa ataje ukosefu wa maadili/ukiukaji wa haki au thamani za kijamii, kisha
aonyeshe mahusiano/uhusiano unavyoharibika ili atuzwe alama 2.

SEHEMU B: RIWAYA

Wote 5x2 = alama 10
Kulika 1
Kulelewa 1

- (i) Wanaendeleza mauaji. Mama yake Sauna anamfanya Sauna kuavya mimba.
(uk 155).
- Wanazaa watoto na kuwatupa – Immaculata anaokotwa na Neema kwenye taka.
  - Huko kwenye taka pia kunapatikana vijusi vilivyotupwa.
  - Wanajiuwa wenyewe kwa kujiingiza kwenye ulevi – Subira mkewe Kaizari anapatikana amejifia chumbani akiwa na chupa ya kinywaji kikali.
- (ii) Wanatelekeza haki ya malezi
- Naomi, mama yake Umulkheri, anawaacha watoto wake kwa kutaka kukimbia umaskini.
  - Subira, badala ya kutafuta mbinu za kuishi na mama mkwe, anawaacha Mwanaheri na Lime na kuhamia mjini.
  - Mama yake Pete anaolewa na kumwacha; hajali hata kutaka kujua anavyoendelea shuleni.
- (iii) Wanachangia katika kuendeleza ndoa za mapema. Mama ya Pete anashirikiana na wajomba wake kumwoza mapema licha ya rai ya bibi yake kvamba wamwache aendele na masomo (uk 148 – 149).
- (iv) Wanaendeleza ulanguzi wa binadamu. Sauna anawateka nyara Dick na Mwaliko, anampeleka Dick kwa Buda. Yeye na Kangara wanawaingiza vijana katika madanguro.
- (v) Wanaendeleza ajira ya watoto.
- Sauna anampeleka Dick kwa buda ambapo anaajiriwa.
  - Kangara ana mtandao ambapo anawapata vijana na kuwasafirisha baadhi ughaibuni kufanya kazi za kujidhalilisha.
  - Pete anamtumia msichana mdogo kumlindia kitoto chake akienda kazini.

- (Xvi) Wanachangia uhaba wa watoto wa ubupa watoto Jamii / Watoto cha Benefactor.
- (Xvii) Wanawanyima watoto haki ya kuibwa / Watoto mwa Jamii anatazama.
- (Xviii) Wanawanyima watoto haki ya kuibwa / Watoto mwa Jamii anatazama.
- (xix) Wanawanyima watoto haki ya kuibwa / Watoto mwa Jamii anatazama.

(vi) Wanaendeleza ubaguzi wa kiukoo. Mamavyaa ya Subira anabagua. Anasema Zohar.
Subira ni msichana wa Bamwezi, anamwona kama asiyeweza kudumu katika ndoa.

(vii) Wanachangia kusambaratika kwa ajasi ya ndoa. Mavyaa wa Subira anamsimanga Subira hadi Subira anaondoka.

(viii) Wanasababisha dhiki za kisaikolojia. Mkeke Kiriri anamwachia upweke na kwenda ughaibuni. Naomi anamwachia Lunga upweke hadi Lunga anakufa kwa shinikizo la damu. Naomi anamwachia binti na anayefanya akataa kura tena

(ix) Wanahatarisha afya za wengine kwa kuwauzia bidhaa duni. Sauna anawauzia watu maji ya mto yaliyoiva kwenye chupa za mineral water.

(x) Wanawanyima vijana katika matumizi mabaya ya vileo. Sauna anampeleka Dick kwa Buda ambaye anamtumia kulangua dawa. Dick analazimika kutumia dawa hizo.

(xi) Wanawanyima raia haki ya kuihudumia jamii yao/ kuhudumiwa na jamii yao. Wanachangia uhamiaji ng'ambo wa nguvumali. Sauna na Kangara wanawapeleka vijana ughaibuni wanapofanya kazi za kujidhalilisha.

(xii) Anawanyima haki ya kuishi kuadilifu. Kuwaingiza wanawake wenzao/wasichana kwenye madanguro - Kangara na Sauna.

(xiii) Wawanyima haki ya kutambuliwa kujitambua kama binadamu wenye asili. Kutowaambia kuhusu usuli wao - mamake Pete, hamwambii, mama Kipanga hamwambii kuhusu baba yake.

(xiv) Kuwanyima ushirika na watoto wao- Mkeke Kiriri anahamia ng'ambo na watoto.

xv. Kuwajaza wanaone na hakiwa anayedakika $10 \times 2 = 20$

Tanbihi Zohar $10 \times 2 = 20$
Sharti mtahniwa aonyeshe haki inayokiukwa na kuitolea mfano kutoka kwenye kitabu. Aonyeshe mwanamke anayefanikisha ukiukaji huo wa haki za kibinadamu.

3. (a)
i) Kuzungumza moja kwa moja na mzungumziwa ili kufupisha masafa- ujumi kati ya mwandishi/Msimulizi na hadhira. "Una bahati mwenzangu..."

(XX) Kuzungumza
katiwa komedun
hakiwa/kanda
mizi wa kuibwa
(XXI) kuibwa
uhuru wa kuibwa
fikimbi haki
kuu - Mwanamke
Sauna anamw
afya anayefanya
Moya taye
(XXII) wanajaza -
binti wa kuibwa
haki ya kuibwa
kuibwa (mabazi)
viti wa kuibwa
mizi wa kuibwa
kuibwa wa kuibwa
kimaoni wa
Taye anayefanya
mdake wa kuibwa
kimaoni haki
(XXIII) Wanaendelea
kuibwa mizi wa
Anayefanya 3. (a)
Kuzungumza
145 - Wanaendelea
wakiwa na kuibwa
(X kazi, haki - 1)

- ii) **Tashbibi** – tulifurushwa kwetu kama taka.
- iii) **Takiri/uradidi** – hujapitia tulyopitia, tulitendwa ya kutendwa,
Mama, hapo hapo
- iv) **Tashihisi** – amemezwa na njaa na ugonjwa wa udhaifu.
- v) **Tasfida** – alishindwa kukamilisha safari.
- vi) **Taswira** – Tulitanga na njaa (taswira mwendo) akaingia kichakani (taswira mwendo). *taswira wa kilio cha uchungu, taswira filivaa*
- vii) **Chuku** – kilio cha uchungu na jitimai kukihanikiza kote/ kumezwa na njaa *kilichomilika*
- viii) **Toni** ya huzuni.
- ix) **Nahau** – mezwa na njaa.
Wame - kilio cha uchungu
kitindamimba
roho yake changa ikakatikia hapohapo mgongoni
- x) Matumizi ya **usemi** halisi – “Una bahati sana wenzangu.”
- xi) **Tanakuzi** – mbele – nyuma.
- xii) Matumizi ya **sentensi** ndefu.
- xiii) Mbinu **rejeshi**- Kairu anaturudisha nyuma kuhadithia yaliyotokea
- (xiv) **Kinaya** - *aina kairu kufanathwa kwa*
kinume na Mabaraji's
Tanbihi
Dondoo limeolewa uk. 91.

2005 Hoja 5 x 2 - 10 alama 10
Kutaja- 1
Mifano-1

(xv) **Sadja** - *katiba kinakufa na kiperema*
kinapatikana pamoja hapo

(b) (i) Cizarina

- i. Kupitia kwake tunatambua umuhimu wa **utu**. Anasimamia kituo cha Benefactor kinachowashughulikia watoto waliotelekezwa. (uk. 162) kitoto Riziki Immakulata kinakolewa na kupelekwa katika kituo cha Benefactor.
- ii. Anatumiwa kuonyesha **uozo** (ukatili) wa jamii. Anaeleza kuhusu mazoea ya baadhi ya binadamu kuwatupa watoto wachanga. Anasema kuwa binadamu amezika hadhi na utakatifu wa maisha ya mja katika kaburi la sahu (uk 162).
- iii. Kupitia kwake tunatambua mchango wa baadhi ya **taasisi** zinazotoa huduma kwa madhumuni ya kuboresha maisha ya wanajamii. Anasimamia kituo cha Benefactor (uk 163).
- iv. Anaendeleza/anachimuza maudhui ya ukiukaji wa **haki** za kibinadamu. Anakashifu watu ambao wamezika thamani ya binadamu.
- v. Ni kiwakilishi cha **uwajibikaji** kuhusu utaratibu wa kisheria na wa kidini unaofuatwa katika kuwapangisha watoto (uk 163). *Anasimamia kituo kinachowashughulikia watoto*
- vi. Anaangaza nafasi ya **familia** katika malezi (ya watoto wao na watoto wa kupanga). *Wakati*
anamweleza Neema kuhusu kujitolea kwa familia katika kuwapanga watoto.
- vii. Anawaeleza wanajamii kuhusu suala na utaratibu wa **upangaji** wa watoto.
- viii. Anaendeleza **ploti**. Kwenye kituo chake tunahadithiwa kuhusu maisha ya kitoto kilichookolewa na Neema. Kukubali kitoto kilicholetwa na Neema kunabadilisha mkondo wa maisha ya kitoto hicho.

ix - *Am chadua ze* **Life** za watoto haki wengine kama Neema
Hoja 5 x 1 alama 5

Neema
Kutaja-1/2

Mfano -1/2

(ii) Tila

- i. Anadokeza suala la **mabadiliko** katika jamii na athari zakeyo kwa wanajamii. Kwa mfano, kubadilika kwa mfumo wa uzalishajimali, uongozi (kuwakumbatia wanawake katika uongozi). (Rejelea Mazungumzo yake na baba yake(uk 38-44.)
- ii. Anadokeza suala la **mshikamano** wa kifamilia. Palikuwa na uhusiano bora baina yake, nduguye na baba yao. Ridhaa anakumbuka wanawe Tila na Mwangeka walipokuwa wadogo walizoea kumkimbilia kila mara alipotoka kwenye shughuli zake za kikazi (uk 37).

- iii. Anaangazia suala la **jinsia**. Anahimiza usawa katika jamii na katika uongozi. Mazungumzo baina yake na babake kuhusu wake kwa waume kupewa nafasi sawa (uk 39).
- iv. Kupitia kwake tunatambua kutowajibika kwa **viongozi** kutokana na kutotimizwa kwa matarajio ya wenyeji kuhusu ubora wa maisha yao (uk 40).
- v. Anaangazia jinsi **umaskini** ulivyotamalaki katika jamii. Watu hawamudu mahitaji ya kimsingi; Watoto kufa kwa kukosa lishe bora, asilimia kubwa ya raja ambao hawamudu hata gharama ya matibabu (uk 41).
- vi. Anadokeza uwepo wa **ukengeushi** katika jamii. Walio juu wamekenguka na hawaoni/hawaelewi dhiki zinazowakumba wanyonge katika jamii (uk 43).
- vii. Anachangia katika kubainisha **hali** tata zinazowakumba. Wahafidhina kama vile kuharibika kwa mazingira (kiangazi) na athari zake kwa jamii.
- viii. Anaonyesha namna ubaguzi ulivyowaathiri Wahafidhina. Anaonyesha namna **rasilimali** za mataifa maskini zisivyowafaidi wenyeji balichufaidi wawekezaji na baadhi ya nchi za kigeni.
- ix. Anaendeleza ploti. Ridhaa anayakumbuka mazingumzo kati yake na Tila. Anaangaza baadhi ya **matukio** ya awali.
- x. Kupitia kwake, tunaangaziwa **unafiki** wa baadhi ya wafadhili ambao husingizia kuwa wanasaidia mataifa maskini kujitendeleza ilhali wao ndio hunufaika zaidi (uk 44).
- xi. Anadokeza **changamoto** wanazopitia wafanyakazi kwenye kampuni za kuchimbua madini. Wanadhulumiwa kwa kupewa ujira mdogo (uk 44).

Hoja 5 x 1

(alama 5)

Kutaja- 1

Mfano -1

xiii. Anaendeleza maandhui ya **elimu**.

(xiv) Anafika **Jifa** za walitika ku mjaraka wake na babake unendelea Tila kama mbutike mawazo pamoja. (uk 5-6)

(xv) Anaendelea maandhui ya unyanyazi wa vafidhina/maskini

(xvi) Anaendelea maandhui ya **haki** na sheria. 'Keti' ambao haki chafuwa zitafulizwa (uk 45)

Zoco 5 x 1 = 5

Kutaja 1/2
Mfano 1

SEHEMU C: HADITHI FUPI

4. (a)

- (i) Msimulizi. /mwana sihi
- (ii) Anamrejelea Dadi.
- (iii) Matukio yamo mawazoni mwa Msimulizi.
- (iv) Huu ni ulinganuzi wa hali ya maisha ya Dadi. /*anachinjani kote hali ya maisha ya Dadi ya jela*
- (v) Baada ya kumch umbia Kidawa ambapo angekuwa na starehe ilhali ni kinyume. *ni ya awali!*

Hoja 4 x 1

alama 4

(Dondoo limetolewa uk. 56)

(b) Toni ya dhihaka/ stihizai/dhihaka Keseli

Toni ya kuzuni / Mejika Leko

Hoja 1 x 2

alama 2

Kutaja-1 *uhungu*

Mfano-1 *(iv) Toni ya kusaili / kustajeshu*

c)

- I. Dhana kwamba Kidawa anayavunja masharti ya ndoa kwa kumwendea kinyume linamkera Dadi.
- II. Kidawa kumtia Dadi redheha kwa kusimama na wanaume na kuamkiana na kuzungumza nao (uk 60).
- III. Tabia ya Kidawa ya kupenda fasheni hii na ile na mavazi.
- IV. Tabia ya Kidawa ya kujipodoa akiingia ndani (akirejea hata nyumbani. Mazoea ya Kidawa ya kujipodoa kila wakati yanamkera Dadi.
- V. Anavyovalia Kidawa. Hajitandi kikamilifu. "... asiyetaka kuziba uso wala kifua chake." (uk 60). Haya yanamtia hisia za kutojiamini Dadi.
- VI. Mtazamo wa Dadi- kuonekana na jamii, kuwa amedhibitwa na mke wake pamoja na hisia kuwa amedhibitwa na Kidawa kikweli anapofanya kazi za nyumbani. Dadi hana utulivu kutokana na haya.
- VII. Utukutu wa Kidawa ambao unamfanya Dadi kuchelea kumwambia shauku aliyo nayo akihofia kuwa Kidawa atamrejesha kwenye "Masharti ya ndoa ya kisasa." (uk 61)

Xii. (Hepowenzi ne (wote) kuchwaza licha
karosoni (nyumbani)

Xli. Kazi ya umetron - Dadi hapowenzi ne (kazi ya
Kidawa ya umetron)

- VIII. Dadi anahisi kuwa "amejitia kitanzi" kwa kutia saini ya kukubali masharti ya kisasa. (uk 61), katika mkataba wa ndoa ya kisasa.
- IX. Dadi ni mtumwa wa mapenzi kwani licha ya madhila yote anayopitia, anakiri kuwa bado anampenda Kidawa na anahofia kuwa kuvunjika kwa ndoa kutamwathiri mno (uk 62).
- X. Dadi anadhikiwa/anafanyiwa stihizai na baadhi ya wateja wake kama vile Bi. Zuhura anapomwuliza iwapo ana samaki wa kuuza au anao wa kwenda kumkaangia Bi. Kidawa (uk 62).
- XI. Baadhi ya masharti yanamkera na kumhuzunisha Dadi kama vile kupata mtoto mmoja tu. (uk 61).

Hoja 7 x 2

(alama 14)

Tanbihi

1. Misumari ya nyuki ni sitiari ya mambo yasiyopendeza/ jambo la kuhuzunisha/ jambo linaodhalilisha/ jambo la aibu.
2. Maana ijitokeze ili mtahiniwa atuzwe alama kamili.

5. (a)

- (i) Ubakaji – Sara alifanyiwa ukatili na janadume moja ambalo lilimbaka alipokuwa anatoka masomoni.
- (ii) Ubakaji unasababisha ujauzito wa kulazimishwa jambo ambalo Sara anahisi ni kuvunjiwa ujanjike na utu wake na kumharibia maisha.
- (iii) Ujauzito unachangia uozo mwingine wa kutengwa sio tu na marafiki bali na wazazi pia. Katika ujauzito wake, Sara anafikiri jinsi atakavyotengwa na kila mtu wa karibu na wa mbali.
- (iv) Kuna ukandamiziaji wa jinsia ya kike. Sara anahisi kwamba alibakwa kutokana na imani ya jamii kuwa kiumbe mwanamke ni mnyonge. Anasema kuwa hata mama yake Sara anaudhika kuwa wanawake/wasio na nguvu wanazidi kudhulimiwa na wanaowadhulumu wanaachwa kunafasika. Aliyedhulumiwa ndiye anayaendelea kuathirika.
- (v) Kuwaachia huru wabakaji/ kutowaadhibu wanaowadhililisha wanawake.

- (vi) Ulipizaji **kisasi** – Sara anaishi na chuki linalosababishwa na kubakwa kwake. Anania kulipiza kisasi. Angetaka kumnasa na kumwadhibu yule nduli aitwaye babake mtoto wake.
- (vii) Mauaji kutokana na watu kupigwa **kitutu**. Badala ya kuchukua hatua za kisheria za kunchia vyombo vya dola kukabiliana na wahalifu, jamii hii inachukua hatua mikononi mwake na kuwanyeshea washukiwa mvua ya matofali na kuwaua. Bakaji linauawa na watu wenye ghadhabu.
- (viii) **Udaku** – Ni jamii inayoshiriki umbea na udaku. Sara anachelea vile majirani wataanza kumsema watakapotambua kuwa ni mjamzito.

Hoja 5 x 2 = 10

Kutaja 1

Mifano 1

Tanbihi

Hoja ijadiliwe kikamilifu na kutolewa mifano ili apate alama 2.

(b)

- (i) Wazazi wanawaelimisha watoto wao – Biti Kidebe alimpeleka skuli Mashaka. Hivyo kumpa mbinu za kujitegemea. *Waridi kufonekwa hivyo kumpa mbinu za kujitegemea*
- (ii) Wazazi wanawalea watoto kwa kuwapa mahitaji ya kimsingi. Biti Kidebe alimlea Mashaka.
- (iii) Wazazi wanawafunza watoto uwajibikaji. Mashaka aliwajibika katika kazi mbalimbali ili kusaidia katika kuikimu familia.
- (iv) Wazazi wapapaswa kutoa **ushajiri** na uelekezi kwa wana wao. Mashaka na Waridi wanajikuta wakishiriki mapenzi wakiwa wachanga bila ya kufahamu wajibu unaoandamana na tendo hilo na kuishia kulazimika kuoana wakiwa wachanga.
- (v) Wazazi wanawapa wana wao **mbinuishi**/ stadi za kukabiliana na maisha. Mashaka anajifunza shughuli za ukulima.
- (vi) Kufunza matumizi yafaayo ya **rastimali** ili kujikimu. Biti Kidebe na Mashaka wanalima vishamba vyao na kupata mahitaji ya kila siku.

- (vii) Kufunza umuhimu wa mahusiano mema ya kijamii/umuhimu wa utubora. Biti Kidebe anamchukua na kumlea Mashaka licha ya kuwa si mwana wake.
- (viii) Kufunza umuhimu wa kuuwekea msingi mustakabali wa maisha. Biti Kidebe anaweka akiba anayotoa ili kuwasaidia wakati wa upungufu.
- (ix) Wanawahimiza kudumisha mila na utamaduni. Mzee Rubeya na Shehe wanadumisha mila na utamaduni kwa kuwaoza Mashaka na Waridi wanapoanza kujiingiza katika mapenzi.
- (x) Kuwasaidia wana wao wanapokabiliwa na matatizo. Waridi anarejea kwao na watoto wake ili kuauniwa wakati wa shida.
- (xi) Wanazorotesha hali ya maisha ya watoto wao kwa kuwaoza bila kufikiria mustakabali wao. Mashaka na Waridi wanaishia kuka katika mazingira duni. Wanaomba nafasi kwa jirani ili watoto wao wapate mahali pa kulala.
- (xii) Wanawakosesha wana wao usalama. Watoto wanalazimika kuchezea nje baba yao anaporejea nyumbani.
- (xiii) Wanawadhalilisha watoto wao. Mashaka na Waridi wanaomba nafasi ya watoto mwao kulala huko kwa jirani.

Handwritten signature and scribbles

Hoja 5 x 2 = 10

Kutaja 1

Mfano 1

Tanbihi

Hoja ijadiliwe kikamilifu na kutolewa mifano ili apate alama 2.

SEHEMU D: USHAIRI

6. (a) Ujumbe

- (i) Mtu mbaya/asiye na heshima hana **msimamo**.
- (ii) Asiye na heshima huona **aibu** kwa kukosa heshima.
- (iii) Mtu mbaya/mwenye kukosa heshima anafaa **kuepukwa**.
- (iv) Mtu mbaya ukiwa na shida ataku**kimbia** peupe ubaki kujuta.
- (v) Mtu asiye na heshima hujiaibisha/hujid**halilisha** kwa wengine..
- (vi) Asiye na heshima hawasaidii watu.
- (vii) Watu wa aina hii ni **kawaida** kuwapata.
- (viii) Mtu asiye na heshima ni **hatari**.
- (ix) Asiye na heshima **habagui** analonena (Hana heshima ya neno)

Hoja 4 x 1 =

alama 4

(b) Nafsini ni - Mshauri

- Mwelekezi
- Anayetahadharisha/anayeonya
- Anayetoa nasaha
- Mwindu wa (mwanam) *Naazujiri*

Hoja 1 x 2 =

alama 2

(c) Uhuru wa kishairi ulivyotumiwa

- (i) Miundo ngeu ya kisintaksia **kuboronga** sarufi/ kufinyanga lugha – mfano wake tazama – tazama mfano wake kama popo mwendo wake – mwendo wake kama popo. Mshairi amebananga lugha ili kuleta urari wa vina
- (ii) **Udondoshaji** wa maneno ili kuleta urari wa mizani (Ubeti 2:1) ya ndege na wanyama. Sadala ya: ya ndege na ya wanyama. *Asiye heshima. Asiye na*
Hudai ndege wenzake – hudai ndege ndio wenzake.
- (iii) Ufupishaji/**inkisari** ili kuleta urari wa mizani kamaye – kama yeye (Ubeti 2:4).
- (iv) Urefushaji/**mazida** ili kuleta urari wa mizani / vina hanayo – hana (Ubeti :2); hutendekana – hutendeka (Ubeti 5:3).

Mifano 3 x 2 = 6

Kutaja 1

Umuhimu – 1

d) urudiaji ulivyotumiwa

- i) Urudiaji (takriri) wa sauti-k.v. (ke), (no) kuwa alama ya kipumuo cha shairi/ kulipa shairi muonjo wa kimuziki. *(Uwan' wa King)*
- ii) Urudiaji wa maneno; heshima, hiana -kutitia mkazo hoja husika/kusisitiza. *nenoni*
- iii) **Usambamba** - miundo inayofanana ya kisintaksia inatumiwa kuleta mvuto katika shairi.

Hana masikilizano Ubeti 2:3

Hana heshima ya neno Ubeti 3:3

$$2 \times 2 = 4$$

Kutaja-I

Dhima-I

c) Tamathali za usemi katika ubeti wa kwanza na wa pili.

i. **Tashbihi** - kama popo mwendo wake (Ubeti 1:2).

ii. **Uhaishaji** - siku ya ndege na wanyama kupatana (2:1).

Tashbihi: / uhaishaji

$$2 \times 1 = 2$$

Kutaja ½

Mfano ½

f) Ubeti wa mwisho kwa lugha ya nathari

Mtu mwenye hiana ni mbaya na ukiwa naye utajilaumu. ^{v.} Itokea kwamba dunia itakutatiza / mtu huyo atakutupa mchana peupe / Haya ni mambo yanayotupata na yanayotendeka.

Hoja $4 \times \frac{1}{2} =$

alama 2

7. (a)

(i) Ana~~letea~~ **mazingira**.

(ii) Mito **kuchafuliwa** na watu wanaofanyia usafi huko. *lan' amikia kuchafuliwa*

(iii) Hakuna kilicho **safi**.

kwa mto

(iv) Watu hupitia mto uliochafuliwa bila **kujali**.

(xii) Hali ya mto (wanaonyesha) jina Kizazi cha
jaja katungo

- (v) Mto kusafishwa siku moja ili kuufanya mji upendeze.
- (vi) Tunahitajika kutetca uhifadhi wa mazingira-Ningekuwa mimi ningepaza sauti;punguzeni bughudha.
- (vii) Linakashifu unafiki- watu kuukosha mji mwakani na hali hawajali kuuhifadhi mto.
- (viii) Linalalamikia ukosefu wa uwajibikaji- watu wanaubebesha mto uchafu ili wenyewe wapate kuwa safi/ wanaaclekiza uchafu kwemye mto.

Hoja 5 x 1 = 5 (alama 5)

(xix) Aandalamina kuchafuliwa kute mji (kuna mto vilanyi kute mji)

- (b) (x) Mto kati mweenda mremba na kuwa kumbwa
- (i) Miundo ngeu ya kisintaksia/ Kuboronga sarufi/Kubananga lugha - makubwa kushuhudia - kushuhudia makubwa.
- (ii) Inkisari - Safika - kusafika, Kisicho - (kushuhudia)

Hoja 2 x 1 = (alama 2)

(iii) Mezida - Ningepaza - Ningepaza

(c)

- (i) Tastuhisi - Mto kuona mengi, mto kushuhudia makubwa, mto kutambaa, mto kuwa kimya, mto kuoshwa.
- (ii) Swali la balagha - Hamjui mto husafisha dhambi?
- Mto hukoshwa kwa sabuni?
- (iii) Kinaya - Kufanyia jijo macho.
- Kufanyia usafi mtoni huku wakiuchafua.
- Kufanyia usafi mto huku nia yao ikiwa kuufanya mji upendeze.
- Kufanya usafi wa mto wa siku moja.
- Mto kuona mengi hali hausemi chochote.
- Mto unaoshwa badala ya wenyewe kutakasa dhambi.

Hoja 3 x 1 =

(alama 3)

~~Kutaja-1~~

~~Mifano-1~~

(d)

(iii)

d

- (i) Urudiaji **neno** – mto, jiji
(ii) **Usambamba** – wanaolivuka bila fahamu

Wanaolima bila kujali

*Wanaoandaji da **hlabi** - hlabi* Hoja 2 x 1 =

(alama 2)

(e) Nafsineni

- (i) **Mtetezi** wa mazingira
(ii) **Anayelalamikia** uchafuzi wa mazingira
(iii) **Mtetezi** wa usafi wa mto
(iv) **Anayepinga** uchafuzi wa mazingira/mto
(v) **Mtu** wa kizazi cha sasa.

Mtu anayepinga uchafuzi wa mazingira yameyopita
Hoja 1 x 1 =

(alama 1)

(f)

- (i) **Mwendo** – utambao, wanaolivuka, kilichopita
(ii) **Uoni** – wanalifumbia macho.

- nionavyo
- ulioona

(iii) **Hisi** – nalilia mazingira.

(iv) **Usikivu** – ningepaaza sauti

Mgungu - mnyoro wa uchepe wa mifano
Hoja 3 x 1
Kutaja ½
Mifano ½

(alama 3)

(g)

- (i) **Kulalamika** – nalilia mazingira yetu/hakuna kilicho safi.
(ii) **Dhira**/kubeba – najua mwakani ...

Maji (kwa) / kuwani
Hoja 1 x 2

(alama 2)

(h)

antamuka - mji
Najua kwamba watakuja mwakani kuusafisha mto kwa siku moja, ila madhumuni yao ni kuufanya mji upendeze/wala si kuusafisha mto.

Hoja 4 x 1/2

(alama 2)

- (i) (xv) Wakwira (ishara (uzigirasi) - kumigania ghalani hivi
 (xvi) anatazi - juu - mvua, Faraha - Huma; mhimu - mibicho, Kupaa - kufa
 (xvii) Nahem (mpemba - kutia mabichi na, kufe (kurikana)
 (xviii) Nidaa (Siyaha) - La! hahaha! mizoga!
 (xix) Tajwira - Mamea yanayojenga Tajwira.

SEHEMU E: FASHI SIMULIZI

(xx) Kinaga

8. (a)(i) Hurafa - wahusika wanyama

1 x 2 = 2

Kutaja - 1

Mfano - 1

Nungunungu kufama
 hii ni mwanaye kama
 ye kwanza wanao
 ikhai gye
 kwanza

(ii)

Wakato wake
 Tuu
 za kutana
 EX-6

- I. Dayolojia za wahusika - Sungura anazungumza na Nungunungu.
- II. Uzungumzi nafsia - Nungunungu anajisemea- Simtarajii ndugu yangu huyu aniendee kinyume/.
- III. Swali la balagha - Itatokeaje anisaliti baada ya muda wote huu?
- IV. Kuzungumza moja kwa moja na hadhira ili kuibua taathira ifaayo - Basi mjukuu wangu.
- V. Upenyezi wa mtambaji - Unajua tena mjukuu wangu kauli za mwenye hila haziaminiki.
- VI. Chuku - maghala yalishiba yakatamika nafaka.
- VII. Tashihisi - kiangazi kilizidi kung'ata.
- VIII. Matumizi shirikisha hadhira kwa kuuliza maswali- Mjukuu wangu ingekuwa wewe ungemfanyia nini rafiki yako huyu wa dhati?
- IX. Matumizi ya lugha sahili.
- X. Matumizi ya fomyula ya ufunguzi na ya kuhitimisha/ tamati.
- XI. Taharuki/lugha inayojenga taharuki.
- XII. Muundo sahili wa hadithi.

Mtoto wa alio nafaa (sahili)
 kufaa
 maza hakasi

(iii) (xv) Kasw / dhuhaka - Mta Mizoga

6 x 1 = 6

- i. Ukulima - Nungunungu alikuwa na nafaka/maghala ya nafaka.
- ii. Uwindaji - Fisi anamezwa na msitu kutafuta mizoga/anajiulia.
- iii. Ufugaji - Mbuzi wangu wale majani mabichi/kumiliki mbuzi.

3 x 1 = 3

- iv) Umuhimu wa fomyula ya mwisho
 I. Kuashiria mwisho wa ngano.

(xxii) Istiaara - Nungunungu (kabiluwa) (kando wanyama
 mangoya tele
 Nungunungu (kaf)

(unfananitha: mta 18 mta)

vi. Kuipika pauro kam nyuma wangu ingotawa wewe.
 vii. Kuonyesha maanasasi anayofuata
 viii. Kuipika thughali inayofuata
 ix. Kuipika hadhira changamoto / Swali la kutafakari
 kam. ingotawa wewe ingotanya nini vasitu yo huja wa abaki

- II. Kuitoa hadhira kwenye ulimwengu wa fantasia hadi ulimwengu halisi.
- III. Kuonyesha mwisho wa mgogoro/suala linaloangaziwa. Fisi anaishikwa.
- IV. Ni kitulizo kwa hadhira – imejua hatima ya fisi – amechhibiwa.
- V. Kusawiri jamii ambamo utungo unapatikana – ni wafugaji.

20 kwana $4 \times 1 = 4$

(b)

- (i) Kuirithisha fani yenyewe ya utambaji kwa vizazi vya sasa na vijavyo.
- (ii) Kukifanyia utafiti ili kubainisha sifa za uwasilishaji wazo na kuzihifadhi.
- (iii) Kuzihifadhi kwenye maandishi.
- (iv) Kujifunza/shulepi.
- (v) Kuzitamba mara kwa mara.
- (vi) Kuzihifadhi kwenye video ili kuhifadhi sifa za uwasilishaji kama vile sauti/kidatu, na miondoko.
- (vii) Kutafitia vyanzo vya kudidimia kwazo ili kuvidhibiti kvitatua.
- (viii) Kuandaa mashindano ya utambaji wa ngano ili kurithisha utambaji wazo kutoka kizazi hadi kingine/ kuwafanya vijana wavutiwe nazo..
- (ix) Kufadhili utafiti kuhusu ngano.
- (x) Kushirikisha wageni waalikwa katika ujifunzaji wa ngano/ kuzifunza kwa mitindo anuwai ili kuwafanya wanafunzi wavutiwe nazo, na kuziendeleza.
- (xi) Kuzitumia kufunzia masomo mengine na stadi nyingine kama vile kusikiliza na kuzungumza.
- (xii) Kuandaa vipindi vya redio au runinga na kuwaalika mafanani stadi kutamba ili kuwa vielelezo.

xiii. Kuelimisha Somi kuhusu amuhimu wake $5 \times 1 = 5$

xiv. Mizara ya elimu kwana pera zinahitimiza
na kutinda utambaji wa ngano na kuandaa utambaji wa ngano

20 kwana $5 \times 1 =$ arome 5